

УДК 57.02 (477) (091)

Семчук Надія Іванівна,
канд. філософ. наук,
провідний науковий співробітник
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ БІОЕТИКИ В УКРАЇНІ

В історико-філософському аспекті висвітлено етапи становлення та розвитку біоетики як міждисциплінарного наукового напрямку; відстежено зміни в парадигмі біоетичного знання у зв'язку з глобалізацією та технологізацією суспільства; відбито процес реалізації принципів біоетики в Україні з кінця минулого століття до сьогодення.

В историко-философском аспекте освещены этапы становления и развития биоэтики как междисциплинарного научного направления; отслежены изменения в парадигме биоэтического знания в связи с глобализацией и технологизацией общества; отображен процесс реализации принципов биоэтики в Украине с конца минувшего столетия до наших дней.

In a historical and philosophical aspect the stages of becoming and development of bioethics are reflected as interdisciplinary scientific direction; it is watched change in the paradigm of bioethical knowledge in connection with globalization and information technology society; the process of realization of principles of bioethics is represented in Ukraine from the end of past century to our days.

Термін «біоетика» з'явився в останній третині минулого століття і сьогодні активно входить у наш лексикон. У найширшому розумінні це поняття узагальнює знання, предметом якого є виживання людства. Проте за нетривалий час свого існування в межах цього знання відбулися суттєві зміни. Біоетика дала поштовх до виникнення та розвитку усієї прикладної етики, виявилася найбільш розробленою її частиною і претендує на статус самостійної науки (настільки різноманітним є коло її проблем). У той же час утворилася нова парадигма – так звана *глобальна біоетика* з дещо іншою рефлексією, цілями, цінностями, принципами.

Процеси глобалізації суспільства та пов'язані з ними сучасні дослідження, наукова, політична і економічна діяльність людей порушують нові проблеми біоетичного характеру, у тому числі і проблеми нового визначення предмету й об'єкту біоетики як особливого напрямку міждисциплінарного характеру, проблеми зв'язку її з практичною діяльністю людей. Щодо останнього, детальний аналіз різних шляхів розв'язання біоетичних проблем, екстраполяції експериментальних біологічних моделей уже впливають на ухвалення державних рішень, на вектори спрямування сучасних громадських біоетичних рухів.

Все це дає підстави повертатися до аналізу біоетичної проблематики і можливого її переосмислення, зважаючи на особливості як сучасного розуміння пізнання «живого», так і сучасного стану суспільства та наукового співтовариства зокрема. Цей аналіз можна проводити як на філософському, так і на конкретно-науковому рівні. Проте самі по собі такі дослідження не дають результатів системного, комплексного характеру і тим більше цілісного бачення проблем та шляхів їх подолання. Вочевидь, аналізуючи такий складний феномен, як життя, необхідно максимально комплексно, всебічно врахувати всі досягнення як у галузі філософії (соціальної філософії; політології; філософії біології, медицини, екології, права тощо), так і в галузі конкретно-наукових досліджень. Але тут необхідно застосувати і метод історизму, що дозволяє розглядати будь-який предмет в його становленні і розвитку, бо саме в цьому випадку ми зможемо вибудувати загальну картину досягнень і помилок у такій важливій галузі людського пізнання, як біоетика.

Виникнення біоетики як міждисциплінарного наукового напрямку пов'язують з іменем американського біолога і онколога В.Р. Поттера. Саме він, стурбований питанням «невже призначення людства у тому, щоб стати для земної кулі тим же, що і рак для людини?», увів до вжитку термін «біоетика», розуміючи її як додатковий бар'єр, покликаний захистити людину від посягань тоталітарної системи, озброєної сучасними засобами науки. У своїй книзі «Біоетика: міст у майбутнє» (1971) Поттер переконливо довів, що саме протистояння і протиставлення фундаментальних загальнолюдських цінностей і цінностей науки є однією з найсуттєвіших причин кризи, що загрожує людству, існуванню життя на Землі.

Оскільки на зміну природним інстинктам людини, які раніше сприяли збереженню виду, приходять механізми культурної адаптації, що створюються самою людиною внаслідок дії соціального відбору, людство потребує нового «знання про те, як користуватися знанням», «нової мудрості», яка об'єднала б два найбільш важливих і вкрай необхідних елементи – біологічне знання і загальнолюдські цінності. Ця концепція мудрості, за Поттером, і є «наукою виживання» або «біоетикою» [1].

Якщо вважати підґрунтям біоетики поєднання біологічних факторів з мораллю, то історія біоетики розпочалася ще з Нюрнберзького процесу, коли приголомшеному людству відкрилася правда про жахливі діяння нацистських лікарів, якими було страчено 70 000 людей, серед яких були люди з фізичними вадами, «зайві», психічнохворі, цигани та маргінали. Тоді ж медиками була розроблена надзвичайно ефективна програма евтаназії. Світові стало відомо, що деякі лікарі ставили лиходійські досліди на військовополонених та на особах, депортованих із зайнятих нацистами країн. Саме на Нюрнберзькому процесі світ уперше піддав сумніву сумлінність лікарів та медичну етику загалом. Доктор медицини Жак Судо повідомляє у своїй книзі «История биоэтики, дискуссии, этическая ориентация», що такого ж роду досліди ставилися лікарями в Японії під час Другої світової війни [2].

На думку американського філософа А.Джонсена, зародження біоетики можна датувати 1962 роком, з яким пов'язуються публічні дискусії навколо діяльності етичного комітету при Центрі «Штучна нирка» у Сіетлі [3]. Тоді медики визнали, що не мають права брати на себе відповідальність за встановлення черговості доступу до апарату, який дарує життя, враховуючи надзвичайну моральну складність проблеми. Для встановлення черговості вони запропонували створити комітет з поважних громадян, який ЗМІ назвали «божественним комітетом». Цей комітет вирішував, кому надати шанс порятунку, а кого приректи на неминучу смерть. Це був перший в історії етичний комітет, фундатори якого по суті зробили «відкриття»: з'явилося усвідомлення, що розподіл дефіцитного ресурсу (у даному випадку доступ до апарату штучної нирки) – не тільки медична, а й мораль-

на проблема (проблема справедливості). Для її коректного розв'язання недостатньо виключно медичних знань і досвіду.

До середини 70-х років термін «біоетика» використовувався як синонім біомедичної та медичної корпоративної етики і пов'язувався з проблемами етичності абортів, евтаназії, статевих відносин, медичного обслуговування, трансплантації органів тощо. Проте з розгортанням на Заході громадського біоетичного руху, філософських, правових, етичних, біологічних і медичних досліджень, проблем, що певним чином стосувалися не тільки людських взаємовідносин, а й ставлення людини до світу в цілому, до живої і неживої природи, розширили уявлення про предмет і об'єкт біоетики, включивши морально-етичні регулятиви ставлення до тварин і те коло проблем, яке стосується екологічної етики.

Подальший розвиток біоетики пов'язаний з іменем голландського лікаря Андре Хеллегерса, який тлумачив біоетику як простір діалогу між медициною і філософією. Розуміння біоетики в його концепції як дисципліни, покликаної синтезувати медичне та філософське знання, набуло поширення і прийшло на зміну поттеровському її тлумаченню. Отже, науково-технічна революція не тільки збільшила можливості біомедичної галузі, а й вплинула на традиційне уявлення про добро і зло, благо, сенс людського життя і, таким чином, сприяла подальшому розвитку біоетики. У 70-ті роки в США створюються перші дослідні та освітні центри з біоетики, її проблемами переймаються політики, журналісти, релігійні діячі, широка громадськість. У наступному десятилітті біоетика набула визнання у Західній Європі, а з 90-х років – у країнах Східної Європи (у тому числі і в Україні) та в Азії (передусім в Японії та Китаї).

Розвиток новітніх біотехнологій (генетичних, репродуктивних, трансплантологічних тощо) висуває на перший план міждисциплінарне дослідження антропологічних, моральних, соціальних та юридичних проблем. Вирвавшись з традиційної медичної етики, біоетика розвивається саме як «етика життя», формуючи новий антропологічний вимір, в якому людина навчилася відчувати, окрім усього іншого, особливу проблематизованість свого буття, особливу загрозу самоідентифікації, тобто загрозу її (людини) права на самодетермінацію. У біоетичних ситуаціях людська скінченність та визначеність втрачають статус природної заданості:

людина не просто смертна, вона опиняється перед вибором власних граничних меж. Цим постійним демаркаційним проясненням – де починається «справжня» людина, а де і за яких обставин вона цю атрибуцію втрачає, втрачаючи тим самим і права людини як такі, – був зайнятий біоетичний дискурс кінця минулого століття.

III тисячоліття змінило акценти в парадигмі біоетичного знання: біоетика не може надалі існувати виключно на засадах антропоцентризму. Новим підґрунтям має стати синтез антропо-, біо-, Христо- та інших центримів; принципи поваги до автономії особистості, справедливості заміщуються принципами плюралізму, синкретизму цінностей, толерантності, екуменізму, гендерної рівності; життя розглядається як феномен, таїну якого неможливо розкрити до кінця. Учені-біоетики схиляються сьогодні більше говорити про «глобальну відповідальність», ніж про «етику прав особистості».

Поряд з медичним та екологічним напрямками біоетичних досліджень, які в теоретичному плані є найбільш розробленими, в наш час набувають розвитку сільськогосподарський, феміністичний, гендерний, правовий. На становлення проблематики значно вплинуло усвідомлення людиною небезпеки технізації та технологізації усіх сфер її життєдіяльності, а також зумовленого ними комплексу моральних дилем, пов'язаних з науковою сферою як феноменом соціально-культурного життя.

У більшості країн Європи й Америки створено національні комітети з біоетики (у США та Франції їх засновано при інституті Президента), які розробляють систему державного контролю за дотриманням етичних норм і правил. Згідно з законом на місцевому рівні (Institutional Review Board – IRB) до складу таких комітетів поряд із професіоналами обов'язково мають входити філософи, правники та представники громадськості. Експертиза здійснюється за спеціальною процедурою і охоплює всі без винятку дослідження, що проводяться на людях і тваринах. Закон наділив такі комітети правом відхиляти проекти і навіть забороняти проведення досліджень, коли виявляються порушення біоетичних норм і правил. У більшості європейських країн комітети з біоетики не мають права вето, їхні повноваження мають більше дорадчо-консультативний характер. Проте їхній авто-

ритет достатньо високий, щоб впливати на суворе дотримання біоетичних принципів у дослідженнях на людях, а також у клінічній практиці. Окрім того, високого статусу цій роботі надає «Конвенція про захист прав і гідності людини», яку прийняла Рада Європи ще в листопаді 1996 року. Практично всі міжнародні організації – ЮНЕСКО, Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня медична асоціація, Рада Європи – мають у своєму складі комітети або комісії, що постійно займаються подібними проблемами. У багатьох країнах існує мережа супідрядних комітетів із біоетики – центральні, регіональні і місцеві (лікарняні або інститутські). Країни Східної Європи – Угорщина, Чехія, Польща, - враховуючи досвід інших держав, спираються на власну практику, створюють свої моделі біоетичних комітетів, які враховують національні особливості і традиції.

Реалізація принципів біоетики в Україні розпочалася напередодні нового тисячоліття. 1999 року Президія НАН України вперше розглянула питання, присвячені біоетиці. У вересні 2001 року у Києві відбувся Перший Національний конгрес з біоетики, який пройшов під гаслом «Наука без совісті спустошує душу». Це порушило велику кількість проблем, серед яких проблемі «наукової легальності» було приділено значної уваги. Очевидно, що наукові дослідження, позбавлені контролю, несуть небезпечність не тільки окремим людям, а й усьому людству. Важливо визначити, яким чином має відбуватися правове регулювання наукових досліджень, аби не допустити, щоб люди ставали жертвами вчених-фанатів, для яких задоволення власної допитливості – понад усе, жертвами аморальної науки, яку Ф.Достоевський називав «напів-наукою», жажливішою за мор, голод і війни. Наука впритул підійшла до межі, за якою приховано таємницю життя. Сьогодні неможливо передбачити, чим може закінчитися вільне маніпулювання цією таємницею. Багато залежатиме від самих учених, від їхньої позиції, моралі та совісті. Учений, захоплений пошуком істини, досить часто не замислюється над поняттями добра і зла. Вони, як правило, стають очевидними потім, коли починається використання наукового результату. Характерною з цього приводу є відповідь Енріко Фермі на висловлений йому докір за участь у створенні атомної бомби: «До чого тут мораль, це була просто відмінна фізика». Без сумніву, вчений повинен усвідомлювати, в ім'я чого він працює, на які наслідки може сподіватися, у той же

час надмірна обережність і стриманість у використанні нових наукових знань внаслідок деформованого розуміння біоетичних і правових принципів може призвести до підвищення нелегітимної діяльності окремих лікарів і цілих наукових закладів, появи вкрай негативних наслідків. Для України проблема визначення з поняттям легальності наукової діяльності та відповідальності вченого є надто актуальною.

Останнім часом активно обговорюються в Україні можливості і особливості використання нових сільськогосподарських технологій, зокрема, технології інтенсивного вирощування сільськогосподарських тварин, виробництво та реалізація генно-модифікованих харчових продуктів, нових ліків тощо [4]. Підвищена моральна рефлексія у сфері досліджень та експериментів, які проводяться з людьми та тваринами, резонансні справи, що стосуються фетальної терапії, трансплантації органів, актуалізували біоетичний дискурс і загострили необхідність морально-етичного та правового регулювання колізій та парадоксів, спричинених неможливістю адекватного контролю з боку держави і суспільства, прогалинами в галузі права. Яким чином забезпечити на практиці впровадження біоетичних принципів?

Щоб узяти під контроль ті сфери людського буття, де чітко виявляється наша справжня гуманність, філософи та юристи підготували ґрунт для створення нового напрямку міждисциплінарного знання – *біоетики права* [5]. Зарубіжний досвід свідчить, що насамперед треба мати належну правову базу, яка б не тільки декларувала самі принципи, а й передбачала механізми контролю за їх здійсненням. Правове просвітництво в галузі біоетики, обговорення різних точок зору є продуктивною фазою в розвитку цього напрямку у правовій думці, оскільки надає можливість досягати консенсусу і змінювати закони, а найголовніше – не допустити дегуманізації суспільної моралі під тиском життєборчеських законодавчих норм.

Спираючись на детальні рекомендації, які розробив Комітет ВООЗ стосовно організації, функцій, прав та обов'язків біоетичних комітетів, Україна активно включилася в процес створення власних інститутів: сьогодні при президіях НАН та АМН України діють комітети з біоетики, підготовлено проект закону про біоетику та біоетичну експертизу, налагоджуються зв'язки з громадськістю, встанов-

лено контакти з міжнародними організаціями, які опікуються цією справою, а також з комітетами окремих країн. Попереду – повсякденна клопітка робота з біоетичної експертизи, біоетичними принципами ще належить оволодіти всім фахівцям, які працюють у галузі біології, медицини, філософії, сільського господарства, права та екології.

У вітчизняних біоетичних дискусіях набирає силу тенденція розрізнення «людської спільноти» і «моральної спільноти», активно обговорюються проекти створення трансгенних тварин для ксенотрансплантацій (пересадки органів від тварин людині), етичні та правові проблеми у психіатрії, соціоекологічні проблеми використання генних біотехнологій, біоетичний вимір статі та гендеру, формулюється категоричний імператив для біоетики [6, 7]. Біоетика стала академічною дисципліною: її викладають переважно на філософських, медичних, природничих факультетах університетів. Свідченням підвищеної зацікавленості біоетичною проблематикою в суспільстві є те, що у фахових виданнях і засобах масової інформації подаються відомості про принципи і вимоги біоетики, збільшується кількість комісій з біоетики в наукових установах, проводяться семінари, симпозиуми та конгреси, в яких беруть участь відомі вчені-медики, біологи і філософи, відбуваються публічні обговорення найактуальніших проблем біоетики. За останні 15 років в Україні було прийнято ряд важливих законів: «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (1992), «Про тваринний світ» (1993), «Про наукову і науково-технічну експертизу» (1995), «Про донорство крові та її компонентів» (1995), «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» (1999); Постанов Кабінету міністрів України «Про затвердження Тимчасового порядку справляння плати за спеціальне використання диких тварин» (1996), «Про забезпечення препаратами для захисту тварин» (1999); Наказів Міністерства охорони здоров'я «Про медико-біологічні вимоги до тварин, умови їх утримання, порядок узяття у них ксенотрансплантатів» (2000) та «Про подальший розвиток медичної генетики та біоетики в Україні» (2000). У 2005 році до Верховної Ради подано Проект закону про правові основи біоетики і гарантії її забезпечення. За останні 6 років створено два проекти Етичного кодексу українського лікаря. Завдяки зусиллям комітетів і комісій з біоетики при президіях НАН й АМН Украї-

ни, Державному фармакологічному центрі Міністерства охорони здоров'я України здійснюються заходи, що покликані забезпечити регламентацію дослідів на тваринах відповідно до принципів біоетики, прискорити прийняття необхідних рекомендаційних і нормативних документів, стимулювати впровадження альтернативних методів дослідження. Враховуючи накопичений власний досвід, досвід інших країн, представляється доцільним створення при Уряді або Президенті України Комітету із біоетики, який би координував роботу регіональних організацій, вирішував стратегічні проблеми біоетики, пов'язані передусім із прогресом генетики, геноміки, фармакології, трансплантології, біотехнології, клонування.

Сьогодні, коли Україна стала членом Ради Європи і крокує до інтеграції з європейською спільнотою, відкладати на майбутнє впровадження сучасних біоетичних принципів у дослідницьку та лікарську практику неможливо насамперед тому, що це є однією з найважливіших ознак цивілізованості будь-якої країни. Успіх цієї важливої справи, без якої неможливо розбудувати цивілізоване суспільство, залежатиме від ініціативи зацікавлених у ній людей. А зацікавленими мають бути всі – науковці, лікарі, діячі сфери охорони здоров'я, керівники наукових установ, зрештою, пацієнти – як хворі, так і здорові люди. Тому що біологічна етика – то справді «міст у майбутнє», найважливіший заклик ХХІ сторіччя, звернений до нового суспільства.

Список використаної літератури

1. *Поттер В.Р.* Биоэтика: мост в будущее / Под ред. С.В. Вековшиной, В.Л. Куличенко. – К., 2002. – 216 с.
2. *Жак Судо.* История биоэтики, дискуссии, этическая ориентация // http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/catholic/bioeutat.htm
3. *Тищенко П.Д.* Биоэтика: вопросы и ответы. – М.: Юнеско, 2005. – 329 с.
4. *Вековшинина С.В., Кулиниченко В.Л.* Биоэтика в эпоху глобальных технологий // Практична філософія. – № 1. – 2004. – С. 36 – 48.
5. *Семчук Н.І* Морально-правовий аспект біоетичного дискурсу // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (м. Київ, 23–24 верес. 2005 р.) / Редкол. О.М. Джужа, М.В. Костицький та ін. – К: КНУВС, 2006. – С. 254–259.
6. *Глобальна біоетика: сучасні виміри, проблеми, рішення: Матеріали III Міжнар. симпозіуму з біоетики / Упор. О.М. Лисенко, С.В. Вековшинина.* – К.: Сфера, 2004. – 199 с.
7. *Биоэтика: проблемы и перспективы* // <http://www.PHILOSOPHY.ru/library/vopros/06.html>